
Identiteediloomes Eesti ajalooõpikutes: rahvusliku *meie* ja oluliste *teiste* kuvand

THE MAKING OF IDENTITY IN ESTONIAN HISTORY TEXT
BOOKS: THE IMAGE OF NATIONAL *We* AND IMPORTANT *Others*

Heiko Pääbo

Kollektiivsel määl ja narratiividel on oluline roll rahvusliku identiteedi kujundamisel. Identiteediloomes teevad seda suurel määral haridusmaterjalid, eriti aga ajalooõpikud.

Kollektiivne määl on sotsiaalne konstruktsioon mineviku kohta, mistõttu on oluline silmas pidada, et arusaamad sellest, milline oli minevik, lähtuvad tänapäevast. Seega ei räägi kollektiivne määl meile mitte nii palju minevikust kui praegusest ajast. Kollektiivset määl muudavad funktsionaalseks narratiivid, mis kujundavad arusaama minevikust ühiselt jagatud looks. Seetõttu on narratiivide uurimine eriti oluline just identiteediloomes uurimisel. Narratiivi analüüsimisel on võimalik mõista, kuidas mõtestatakse *meie*-gruppi: kes on *meie*-gruppi jaoks ajaloolised *teised* ja kuidas *meie*-grupp suhestub *teistega*. Ajalooõpikud on hea uurimisobjekt, et mõista, milline on rahvuslik narratiiv, millesse uut põlvkonda sotsialiseeritakse.

Eesti rahvusliku narratiivi arengu periodiseeringus on tuginetud Marek Tamme raamistikule. Selles eristuvad rahvusliku ärkamise periood (1860–1900), iseseisvuse periood (1920–1940), osaline katkestus Nõukogude perioodil ja iseseisvuse taastamine alates 1980. aastate lõpust kuni 2000. aastani. Tamme väljapakutud periodiseerimisele võib lisada uue etapi, mis algas pärast 2000. aastat. Seda iseloomustab debatt, kas rahvusliku narratiivi keskmeks peab olema eestlaste ajalugu või Eestimaa ajalugu. Peale selle pakutakse Eesti ajaloo mõtestamiseks laiemat regionaalset konteksti.

Erinevate põlvkondade Eesti ajalooõpikutes on Eestit ja eestlasi kujutatud erinevalt. Tänapäevane Eesti identiteet vastandub teesile ajaloolise toimevõime puudumisest. Seeläbi konstrueeritakse praeguses Eestis arusaama, mis väärtustab rahvuslikku iseseisvust. Eestlasi ja Eestit kujutatakse domineerivalt läbi ühiskonna või kultuuri, sh tuues esile hariduse ja keele olulist rolli eestlaste identiteedi jaoks. Samuti rõhutab eestlaste enesekuvand vähest sotsiaalset hierarhiat, paigutades eestlased ajalooliselt alamklassi staatusesse. Teisalt rõhutavad ajalooõpikud kodanikuühiskonna ja kollektiivsete tegevuste tähtsust, toetades demokraatliku ühiskonna väärtusi.

Sakslasi ja venelasi on Eesti ajalooõpikutes kujutatud oluliste *teis-tena*. Sakslasi on sageli esitletud vallutajate ja valitsejatena, kuid uuemates õpikutes on rõhutatud rohkem kultuuri- ja keelearendajate rolli ning neid presenteeritakse kui eestlaste vahendajaid Euroopa kultuuriruumis. Venelased seevastu on seotud peamiselt valitsemise ja sõjaga, ohuna Eestile ja eestlastele, mis püüab meid eemaldada meile omasest kultuuriruumist (Euroopast).

Sakslaste ja venelaste kujutamine on Eesti ajalooõpikutes aja jooksul muutunud, kajastades ühiskondlike suhtumiste ja poliitiliste olude muutusi. Sakslaste kuvand on muutunud rohkem kui venelaste oma. Sakslasi kujutatakse mitmekülgsemalt ja tasakaalustatumalt. Kuigi mingil määral on ka venelaste presentatsioon muutunud vähem negatiivseks, siis vähem kui sakslaste oma ja see on vähem nüansseeritud. Teisisõnu võib öelda, et kuigi sakslaste kuvand on ajapikku muutunud vähem ähvardavaks, kujutatakse venelasi jätkuvalt eestlaste ja Eesti jaoks olulise ohuna. Samuti väljendub erinevus otseselt *meie-nemad* suhestumisel: Eesti-Saksa suhteid kirjeldatakse mitmekülgsemalt kui Eesti-Vene suhted, mis on peamiselt konfliktised.

Uusimate Eesti ajaloo raamatute hulgas on kaks paralleelset õpiku-komplekti: traditsiooniline lähenemine (etniline ajalugu) ja uuem vaade (territoriaalne ajalugu). Etniline ajalugu keskendub peamiselt eestlaste ajaloole, rõhutades rahvuslikku identiteeti ja kultuurilist järjepidevust, samas kui territoriaalne ajalugu pakub laiemat vaadet, hõlmates ka teiste rahvusrühmade ajalugu ja kogemusi Eestis.

Eesti ajalooõpikud on oma rahvusliku identiteedi kujutamises aja jooksul muutunud, peegeldades arenguid ühiskondlikes hoiakutes

ning uute teemade lõimumist varasemate ajalooliste narratiividega. Ajalooõpikute analüüs näitab, kuidas need on aja jooksul oludega kohanenud, et kajastada muutuvaid poliitilisi ja kultuurilisi suundumusi, kuidas need on mõjutanud identiteedi kujunemist Eestis ning kuidas erinevad ajaloolised narratiivid ja mälestused mõjutavad ühiskondlikku diskursust ja kollektiivset mälu.

Lõbus burš? Pedant? Auahne? Läbinisti aus? Jüri Uluots kaasaegsete mälestustes

A JOLLY *BURSH*? PEDANT? AMITIOUS? TRULY HONEST?
JÜRI ULUOTS IN THE MEMOIRS OF HIS CONTEMPORARIES

Hannes Vallikivi

Jüri Uluotsa kohta on mälestustes, päevikutes ja kirjavahetustes ilmunud üsna palju meenutusi. Ta võib olla Pätsi ja Tõnissoni järel üldse enim meenutatud Eesti poliitikategelane. Sageli küll lihtsalt nenditakse, et Uluots oli baaside lepingu delegatsiooni liige või peaminister või täitis presidendi ülesandeid vmt, kuid paljudel juhtudel on öeldud midagi isiklikku, teda kirjeldatud või iseloomustatud. Viimastest – vähemalt 30 autorilt pärit killust – saab Uluotsast kokku huvitava pildi. Etteruttavalt võib öelda, et kirjeldused ja iseloomustused langevad suures osas ühte ehk nendest kujunev Uluotsa portree võiks olla üsna tõe tru.

Lühidalt võis 40. eluaastate teises pooles Uluots välja näha järgmine. Ahelsuitsetaja ja natuke närvilise olekuga Uluots oli väga hea mälu, ülimalt töökas, tõsimeelne ja põhjalik, isegi pedantne. Tõenäoliselt oli ta introvert, kes oli siiski hea kõnemees ning sai vajadusel seltskonnas hästi hakkama ja hindas maitsekat nalja. Ta elas läbi olukordi, kus jäi konkurentidele alla, aga ei näidanud seda välja. Ta oli heatahtlik, vaoshoitud ja viisakas.

Vaadetelt oli Uluots alalhoidlik, austas traditsioone ja oli tõenäoliselt religioosne. Teatavasti otsis ta igal võimalikul juhul ajaloost pidet ka eestlaste eneseteadvusele ja riigimõttele. Olulisi seadusi välja töötanud professor ei pooldanud naiste emantsipatsiooni ja kõiges meestega võrdseid õigusi.

Uluotsale on ette heidetud otsustusvõimetust. Selle põhjuseks võis olla tema ülim ettevaatlikkus ja liiga põhjalik kaalutlemine. Oma veendumuste kaitsmisel oli ta siiski küllalt visa, aga siingi võis juhtuda, et ta takerdus detailidesse ega näinud suurt pilti. Poliitilist vaistu ega auahnust ei olevat tal olnud. Uluotsa aususes ja isamaalisuses ei kahelnud siiski keegi, ka mitte need, kes temast poliitikuna muidu suuremat lugu ei pidanud. Eesti iseseisvuse viimastel aastatel langes Uluotsale tema iseloomule sobiv lepitaja ja kompromissitsija roll, kuid kahjuks jäi see töö pooleli.

Seminaril „Jüri Uluotsa päev“ 30.05.2022 peetud ettekande põhjal on ilmunud Hannes Vallikivi artikkel „Väsimatu töömees: Jüri Uluots kaasaegsete mälestustes“, Akadeemia, nr 6 (2023): 963–981.

Üldhuvi ja ühiseluline solidariteet: Poola aprillikonstitutsiooni mõjust 1937. aasta Eesti põhiseadusele ja Pätsi autoritaarsele perioodile

PUBLIC INTEREST AND SOCIAL SOLIDARITY: ON THE IMPACT
OF POLAND'S APRIL CONSTITUTION UPON THE ESTONIAN
CONSTITUTION OF 1937 AND THE AUTHORITARIAN PERIOD OF
PRESIDENT PÄTS

Liisi Veski

28. juulil 1937 võttis Rahvuskogu üldkoosolek vastu uue põhiseaduse, mille kinnitas mõni nädal hiljem riigivanem Konstantin Päts. Tulevase 1937. aasta põhiseaduse eelkäijad olid 1920. aasta põhiseadus ja 1933. aasta põhiseaduse muudatus, mida vahel nimetatakse ka teiseks põhiseaduseks. Kehtima hakkas 1937. aasta põhiseadus üleriigiliste pidustuste saatel 1. jaanuaril 1938.

Võimalust valmistada ette uus põhiseadus oli Päts asunud otsima juba vahetult pärast 1934. aasta riigipööret. Loodavale põhiseadusele leidis ta otsese eeskuju presidentaalses Poola põhiseaduses, mis võeti vastu 23. aprillil 1935 ja mis on tuntud ka aprillikonstitutsioonina. Eriti suur roll oli Poola põhiseaduse eeskujul Eesti põhiseaduse 2. peatüki, täpsemalt nn riigitruuduse ning põhiõiguste ja -kohustuste paragrahvide kujunemisel. Seda mõju peegeldavad just põhiseaduse varased kavandid. Peale Poola põhiseaduse olid Eesti põhiseaduse keele kujunemisel eeskujuks Poola õiguseksperptide põhjendused aprillikonstitutsiooni aluspõhimõtete kohta.

Ehkki Konstantin Päts andis põhiseaduse koostamiseks esialgsed juhtnöörid ja jälgis protsessi pingsalt, kujunes põhiseaduse lõplik tekst ja tonaalsus siiski tuliste arutelude ja vastandlike vaadete pingeväljas.

1935. aasta Poola põhiseaduses oli keskne ühishüve mõiste. Poola põhiseaduse autorid olid tuginenud oma seletustes ka ühiselulise *solidariteedi* terminile. 1937. aasta Eesti põhiseaduse kavandites leidis niisamuti sarnaseid ebamääraseid viiteid üldhüvele ja üldhuvile kui põhiõiguste kitsendajale. Rahvuskogu saalides toimus samasisuline tuline arutelu termini *avalik kord* üle. Näiteks põhiseaduse erikomisjoni ja hiljem Rahvuskogu liikmed Eduard Laaman ja Ado Anderkopp väitsid, et selliste laialt tõlgendatavate mõistete kasutamine võib viia demokraatliku riigikorra lagunemiseni. Laaman ja Anderkopp tegutsesid kuni põhiseaduse vastuvõtmiseni Rahvuskogus 1937. aasta juulis selle nimel, et Poola põhiseaduse mõju vähendada, pakkudes muuhulgas välja Tšehhoslovakkia ja Soome põhiseadused kui võimaliku eeskuju. Nende eesmärk oli võimalikult suurel määral säilitada õigusriiklik läbipaistvus.

1937. aasta põhiseaduse lõplik tekst oli eelnevate arutelude ja vaidluste tulemusel sündinud kompromiss. 1938. aasta kevadel võeti aga siseminister Kaarel Eenpalu initsiatiivil riigihoidja Pätsi dekreetidena vastu hulk täiendavaid seadusi, nt trükiseadus, ühingute ja nende liitude seadus ning koosolekute seadus. Need pidid ametlikult põhiõiguste kasutamist täpsustama, kuid tegelikult aitasid oma ebamääraste ja laialt tõlgendatavate viidetega „ühiselulisele solidariteedile ja rahva ühtlusele“ kui põhiõigusi kitsendavatele põhimõtetele kinnistada autoritaarset korda.

Jüri Uluots eestlastele loomuomasest kollektiivsusest

JÜRI ULUOTS ABOUT THE COLLECTIVE NATURE OF
ESTONIANS

Marju Luts-Sootak

Eestlasi on kombeks pidada loomult individualistlikeks omaettehoidjateks ja ise hakkama saavateks. Arvatavasti on individualismi rõhutamine eestlaste või eestluse „loomupärase“ joonena ja poliitilise maksimumina saanud suuresti hoogu juurde nõukogude aja pealesunnitud kollektivismist. Ka tollal taga igatsetud „Pätsu aeg“ kujundas eestlastest rahvustervikut ja põhjas 1920. aastate äärmuslikku individualismi, mis olevat viinud Eesti Vabariigi rasketesse kriisidesse ning nõudnud otsustavat sekkumist riigipöörde abil. Me teame, et Jüri Uluotsast sai mitte küll veel vahetult 1934. aasta pöörde ajal või järel, vaid mõni aasta hiljem üks president Pätsi režiimi olulisemaid toetajaid ja kaaskujundajaid. Kuid Uluots oli Eesti poliitikas, haridus- ja teadusmaastikul tegev juba Asutavast Kogust ja eesti keelse Tartu ülikooli algaegadest saati. Tema sõnavõttud ja kirjutised 1920. aastatest ja 1930. aastate algusest väärivad tähelepanu ja aitavad ehk mõista tema hilisemaidki poliitilisi valikuid.

Põllumeeste Kogude saadikud esitasid 1926. aasta 29. septembril parlamendis ettepaneku muuta põhiseadust nii, et parlamendi liikmete hulka oleks vähendatud 100-lt 75-le ja seatud sisse tugeva võimuga presidendi ametikoht. Teatavasti nägi tollal kehtinud, Asutavas Kogus just Jüri Uluotsa projekti alusel tehtud 1920. aasta põhiseadus valitsuse näol ette nn kollektiivse riigipea. Riigivanem valitsuse eesotsas pidi olema riigipea vaid välissuhtlemises, mitte aga siseriiklikes võimuvahekordades.

Vähem kui kolm nädalat hiljem, 17. oktoobril 1926 pidas Jüri Uluots Tartu ülikooli akadeemilises õigusteaduslikus ühingus ettekande

pealkirjaga „Kollegiaalsuse ja individuaalsuse põhimõtted Eestimaa riiklik-ühiskondlikus korralduses“. Ettekannet ei ole tervikuna avaldatud, kuid Uluotsa isikuarhiivis on säilinud tema käsikirjalised alusmärkmed ja omaaegses ajakirjanduses on refrereeritud selle sisu: „Ettekanne andis konspektiivse, kuid selge ülevaate käsitatavast ainest, alates hallist minevikust kuni tänapäevani. Referent leidis, et Eesti rahva hingeelule vastab kollegiaalne ühiskondline korraldus, kuna individuaalne põhimõte ühiskondlises korralduses oli peale surutud võõra võimu poolt [...]“.¹ Käsikirjas on küll vaid märksõnad, aga enam-vähem sama loo võib leida Uluotsa artiklist „Eesti muistsest riiklikust ja ühiskondlikust korrast“, mis ilmus 1932. aasta Loomingus number 6 ja on uuesti avaldatud Eesti Mõtteloo sarja kogumikus „Seaduse sünn“. Seesama jutustus Eesti ühiskondlik-poliitilisest korraldusest on põimitud Uluotsa saksakeelses ülevaate-teosesse Eestimaa agraarajaloo kohta läbi aegade, mis ilmus 1935. aastal. 1928. aasta õigusteadlaste päeval Tartus (12.–13. aprill), kus oldi otsustatud tegeleda põhimõtteliste riigiõiguslike küsimustega, kasutas Uluots sama lugu oma ettekandes „Riigikogu juriidiline laad ja funktsioonid“. Nüüdki alustas ta vanadest hallidest aegadest, et vastata enda püstitatud küsimusele „Milline on Eesti riigikogu ajalooline tagasein?“.

Enne ristiusustamist ja uute maahärrade saabumist eestlaste asualale olevat siin olnud eestlaste endi „maariigid“, kokku kaheksa. Uluots iseloomustas neis toimunud võimusuhteid täiesti anakronistlikult oma kaasaja riigiteoreetilisi kontseptsioone kasutades: „Iga „maariik“ oli seega iseseisev demokraatlik riik, oma esituskogaga ja vanematekoguga“ (Looming 1932/6, lk 727). Seadusandlikku võimu ja tähtsamat sorti õigusemõistmist (nt karistamine riigireetmistest) teostanud esinduskoja olevat moodustanud „paremad“, keda Läti Henriku kroonikas nimetati meliores. Henriku seniores olevat aga vanematekoguna toimunud täitevvoimuna. Kõiki „maariike“ ühendanud veel üks ühine suur kollegiaalne kogu, „Raiküla parlament“. Alles maa vallutanud võõrad olla toonud siiakanti eestlastele võõra

---

¹ Eesti rahva hingeelule vastab kollegiaalne ühiskondlik korraldus. – Postimees (284), 19. oktoober 1926, 5.

individualismi valitsemiskorralduses – katoliku kirikuhierarhia tipus oli paavst, Taani riiki juhtis kuningas ja asjasse oli segatud Püha Rooma Riigi keisergi. Kuid need kõik valitsesid Eestimaast kaugel. Siin, kohapeal leidis Uluots hilisemastki ajast alati esinduskogud: Taani kuninga asehalduri kõrval oli nõukogu ja peatselt ka vasallide kogu, mida Uluots pidas koguni mingis mõttes muistse Eesti rahvakogu järeltulijaks; piiskoppide ja ordumeistrite juures tegutsesid kapiitlid; hilisemad rüütelkonnad olid kollegiaalorganid, niisamuti nende maanõunike kogud (Uluots jättis targu mainimata, et maanõunike eesotsas oli kas maamarssal või rüütelkonna peamees); sama käis linnade kohta – linna juhtinud raed olid kollegiaalorganid, niisamuti Vene impeeriumi linnaseadusega sisse seatud linnavolikogud ja linnavalitsused. Kõikjal puha kollektiivne printsiip. Kui eestlased tänu 19. sajandi reformidele valla tasandil taas omavalitsuse said, olid needki organid jälle kollektiivsed ja 1860. aasta vallaseaduse järel koguni modernsele võimude lahutamise põhimõttele üles ehitatud. Nende kollektiivorganite kaudu olevat eestlaste muistne valitsemiskorraldus jõudnud Eesti Vabariigi aega välja. Niisiis sai presidendi kui ainuisikulise riigipea institutsioon eestlastele ainult paha teha: „Kui individuaalsuse põhimõte läbi viiakse, siis oleks see võrdlemisi uus põhimõte. [...] Kuidas see uus põhimõte teostuks, selle kohta puuduvad Eestis kogemused, ehk kui need olnuks, siis väga kindlasti negatiivset laadi.“ (RA ERA.4408.1.263, I 44p) Selles kontekstis saab arusaadavaks, miks Uluots nägi oma algses põhiseaduse eelnõus Asutavas Kogus ette senati, mis oleks täidesaatva võimuorganina koosnenud maakondade ja suuremate linnade esindajaist – ikka eestlastele loomuomase kollektiivsuse teostamiseks. Võib-olla saab Uluotsa usuga eestlaste loomuomasesse kollektiivsusesse seletada ka tema lähenemist Pätsi ringkondadele 1930. aastate teisel poolel – toimus see ju alles siis, kui Päts oli võtnud suuna uue põhiseaduse väljatöötamisele, millega pidi ühtlasi kaasnema esinduskogu taastamine.

Ajaloolased on Uluotsa ettekujutuse muistsete eestlaste demokraatlikust riigikorraldusest ammu ümber lükanud. Juba samal, 1928. aasta õigusteadlaste päeval sõna võtnud Konstantin Trakmann, Eugen Maddison, István Csekey ja Artur-Tõeheid Kliimann lükkasid

otsustavalt tagasi Uluotsa kontinuiteediteesi. Mis aga ei tähenda, et see kontinuiteedijutt ei oleks leidnud kõlapinda Uluotsa kaasaegsete poliitikute seas (nt kindral Laidoner) või ka tänapäeva Eesti õiguskirjanduses (nt põhiseaduse kommentaaris).

Tartu ülikooli väärisasjad, Edgar Kant, pagulased ja poliitika

THE TREASURES OF TARTU UNIVERSITY, EDGAR KANT,
REFUGEES AND POLITICS

Erki Tammiksaar, Taavi Pae

Edgar Kant (1902–1978) on nimekaim Eesti maateadlane, kes on arvatud 20. sajandi saja Eesti suurkuju sekka. Kanti teadustööl oli suur tähtsus – tema tegevuse kaudu sai Walter Christalleri keskuskohatade teooriast 1960. aastatel üle maailma tunnustatud metodoloogia, mis võimaldas maailma riikides muuta administratiivpiire. Lisaks oli Kant võimekas administraator, 1938. aastal kinnitas president Konstantin Päts ta Tartu ülikooli majandusprorektori ametikohale. Samal aastal nimetas president Kanti ka Eesti Teaduse Akadeemia korraliseks liikmeks. Saksa okupatsiooni ajal aastail 1941–1944 teenis Kant ülikooli rektorina.

Kantist kui teadlasest on ilmunud mitmeid uurimusi. Palju vähem on analüüsitud tema poliitilisi vaateid ja tegevust poliitikuna nii enne Teist maailmasõda kui ka sõja ajal. 1930. aastatel oli Kant seotud Eesti Rahvuslaste Klubiga, olles selle üks põhiideoloog. Nõukogude okupatsioonivõim Kanti ülikoolist ei vallandanud. Ta degradeeriti, kuid jätkas töötamist. Pärast 14. juunil 1941 toimunud küüditamist läks Kant koos abikaasa ja kahe lapsega maapakku Elva lähedale. Seal oli ta ka Nõukogude-Saksa sõja puhkemise ajal 22. juunil 1941. juulil määras Tartu linnapea Robert Sinka Kanti ülikooli ajutiseks rektoriks. Rektorikohale kinnitas Saksa okupatsioonivõim Kanti 1942. aasta jaanuari keskel. Surve ülikooli muutmiseks Saksa vaimu üle maa kandvaks kantsiks oli tugev, kuid eesmärk jäi saavutamata. Oma roll oli selles ülikooli rektorina ka Kantil. Kanti ja ülikooli teaduskondade dekaanide vastuseis ülikooli varade evakueerimiseks Königsbergi

kandis vilja, ülikooli varad jäid Eestisse ning teenisid edasi eesti õppejõude ja teadlasi.

Saksa vägede kaotused Idarindel 1944. aasta algupoolel sundisid paljusid eestlasi sama aasta sügisel Eestit maha jätma. Kardeti 1941. aasta suvel toimunud küüditamise kordumist. Teisalt paljud Saksa võimudega koostööd teinud õppejõud ja teadlased soovisid minna pagulusse, muuhulgas rektor Kant oma perega. Ta põgenes Rootsi 1944. aasta 20. septembri öösel koos Jüri Uluotsaga mootorpurjekal Atlantic. Nõukogude allikate kohaselt võttis ta endaga kaasa Tartu ülikooli väärisasjad, mis ta omakasu ajendil olevat omastanud.

Tartust lahkudes võttis Kant tõesti kaasa ülikooli rektoraadi šefis olnud väärisasjad. Neist enamik olid ajaloolised mündid ning üks neist – Kettleri kuldmünt – unikaalne. Alles 1962. aastal tõstas küsimus uuesti ja siis juba NSV Liidu välisministeeriumi tasemel. Nimelt olid pagulasorganisatsioonid muutunud 1960. aastatel nii Rootsis kui ka mujal väga häälkateks ja neid oli vaja vaigistada. Selleks tuli Eesti Raadio ajakirjanikul ja endisel julgeolekutöötajal Ervin Martinsonil kirjutada raamat Saksa okupatsioonivõimudega koostööd teinud pagulastest. Martinsoni arhiivitöö oli viljakas ja selle tulemusel ilmus raamat „Haakristi teenrid“, kus oli juttu ka vahepeal Lundi ülikooli majandusgeograafia professori kohale asunud Kanti väärisasjade „vargusest“. Toona käis Martinson ise Lundis Kantiga kohtumas, et väärisasju kätte saada, kuid neid polnud.

1990. aastatel püüdis väärisasju üles leida rektor Peeter Tulviste. Keegi ei osanud teda aidata, sealhulgas ei Uluotsa ega ka Kanti poeg. Kõige tõenäosem on 1944. aastal rektoraadi registraatorina töötanud Ene Koemetsa öeldu. 17. juunil 2015 väitis ta Erki Tammiksaarele ja Taavi Paele, et osad mündid jäeti Eestisse ülikooli töötajatele, kes olid otsustanud maalt mitte lahkuda, ülejäänud väärisasjadega maksti aga ülevedajatele, et nad võtaksid peale Haapsallu ja ka mujale põgenenud ülikooli töötajaid ning aitaksid neil Rootsi põgeneda. Seega pole tõenäoliselt lootust leida ühtset kogu kunagistest ülikooli rektoraadis säilitatud väärisasjadest.

Maanõunik Hermann Ludwig von Löwensterni lapsed kui erandlik autorite kogum baltisaksa memuaarkirjanduses

THE CHILDREN OF *Landrat* HERMANN LUDWIG VON
LÖWENSTERN AS AN EXCEPTIONAL GROUP OF AUTHORS IN
BALTIC GERMAN MEMOIR LITERATURE

Agur Benno

Hermann Ludwig von Löwenstern (1748–1815) oli väljapaistev baltisaksa poliitik. Ta oli 1787. aastast kreisimarssal, asehalduskorra ajal aastail 1789–1792 Eestimaa kubermangu aadlimarssal ning seejärel aastail 1796–1814 maanõunik (*Landrat*). Ta õppis 1767. aastast Leipzigi ülikoolis õigusteadust. Pärast kodumaale naasmist abiellus 1773. aastal paruness Hedwig Margarethe Stael von Holsteiniga (1756–1799) ja neil oli kümme last: kuus poega ja neli tüdart. Sajand hiljem iseloomustati teda järgmiselt: „Tema kaasaegsed kirjeldasid teda kui suursugust ja armastusväärset meest, kes oli olnud üleüldiselt armastatud just oma silmapaistva külalislahkuse tõttu.“

Üks poegadest, hilisem Vene kindralmajor Woldemar von Löwenstern (venepäraselt *Владимир Иванович Левенштерн*) sündis Raasikul 8. detsembril 1776 ja sai oma koolihariduse nii kodus kui ka hiljem Tallinna Rüütliakadeemias, nagu tollal Tallinna Toomkooli nimetati. Ta osales 1799. aasta sõjaretkel Reini kallastele ja Šveitsi ning 1812. aastal sai temast jalaväekindral Barclay de Tolly ja hiljem kindralfeldmarssal Mihhail Kutuzovi adjutant, olles seega pikka aega sõjalise ja poliitilise elu keskpunktis. Woldemar von Löwenstern jättis endast maha mälestuste kolm versiooni: saksa, vene ja prantsuse keeles.

13. detsembril 1777 Jänedä mõisas oma vanemate neljanda lapse ja kolmanda pojana sündinud Hermann Ludwig von Löwenstern sai samuti hariduse Tallinna Toomkoolis. 1793. aastal astus ta kaardiväe seersandina mereväeteenistusse laevale *Parmen*. Järgnevatel aastatel teenis volontäärina erinevatel Vene laevadel ja ülendati 1796. aastal mitšmaniks. Ta viibis aastail 1795–1801 Vene laevastiku koosseisus Inglismaa rannikul, Põhjamerele, Vahemerel, Itaalias ja Korfu saarel, kust suundus koos laevastikuga Sevastopolisse. Ta kohtus Berliinis Adam Johann von Krusensterniga, kes tegi talle ettepaneku osaleda ümbermaailmareisil. Võeti 1803. aasta märtsis taas teenistusse mitšmani auastmes (ülendati leitnandiks 1804), oli laeva *Nadežda* neljas ohvitser ning üks ekspeditsiooni kartograafidest. Hermann Ludwig pidas läbi kogu oma teenistusaja päevikut, mille puhtalt ümber kirjutatud, aga originaalillustratsioonidega versiooni säilitatakse Rahvusarhiivis Krusensternide fondis. Päeviku ümbermaailmareisi käsitlev osa anti 2003. aastal välja paralleelselt vene ja inglise keeles. Nende aluseks on kaks eraldi transkriptsiooni (Peterburis ja Alaska ülikoolis).

Perekonna lastest noorim, Iwan Peter Eduard von Löwenstern sündis 28. märtsil 1790 Raasikul. Temagi õppis pärast ema surma Tallinna Toomkoolis. Suulise perekonnatraditsiooni järgi olevat isa saatnud ta Peterburi kadetikorpusse, kust ta vastu viimase tahtmist aastal 1806 põgenes, et astuda Sumõ husaaripolku. Osales samast aastast paljudel sõjakäikudel, muuhulgas hiljem dekabristide lõunaühtingu ja Poola mässu mahasurumisel. Oktoobris 1836 sai temast Astrahani kasakaväe ataman ning sama aasta detsembris ülendati ta kindralmajoriks. Järgmisel aastal sai ta troonipärija (hilisema Aleksander II) inspeksioonireisi käigus rängalt külmetada, suri 5. novembril 1837 ja maeti Astrahani. Rahvusarhiivis on säilinud foto tema hauasambast. Tema mälestused ilmusid 1910. aastal Berliinis.

Perekonna kirjutav tütar Amalie Christine von Löwenstern sündis 23. veebruaril 1785 Raasikul. Ta abiellus 1800. aastal väga noorelt parun Karl Gustav von Tiesenhauseniga Kose-Uuemõisast. Hoolimata seisusekohasest abielust ja lastest ei olnud ta ilmselgelt õnnelik, mistõttu toimus 1819. aastal reisil stseen, kus ühel laeval viibiva kahe abielupaari üks pool teineteisesse armus ning otsustas põgeneda. Ta abiellus oma aja ühe parima Shakespeare'i tõlkija, dr Friedrich

Jenckeniga ning perekond elas järgnevalt Inglismaal, Saksamaal ja Iirimaal. 1868. aastal pani Amalie Christine oma poegade tarvis kirja mälestused. „Vanaema jutustus“ (*Großmutter's Erzählung. Blick in die Vergangenheit*) on tekst, milles juba eakas autor jutustab kolmandas isikus oma eluloo lapsepõlvest alates.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et ülalnimetatud nelja mälestustel põhineva raamatu puhul on tegemist erandliku nähtusega 19. sajandi baltisaksa memuaarikirjanduses. Selline ühe pere lastest järgi jäänud mälestustekstide hulk on kahtlemata erandlik.

Soome suund: naabermaa maateadlased ja Eesti

THE FINNISH DIRECTION: SCIENTISTS OF THE NEIGHBOURING
COUNTRY AND ESTONIA

Ott Kurs

Raamatu „Soome suund“ kirjutajal õnnestus alates 1988. aastast Soomes elada ja töötada ühtekokku umbes paar aastat. Soome maad ja rahvast ning mõnda seika oma suhetest sealsete kolleegidega on ta tutvustanud raamatuis „Soome ja soomlased. Fennid Tacitusest tänapäevani“ (2005), „Rajamaade rahvaid“ (2006), „Elusid ja eluruume“ (2009) ning „Ekslemisi Euraasias“ (2014).

Raamatu „Soome suund“ peatükkides valgustatakse, milline oli maateaduse areng Soome suurvürstiriigis, kirjeldatakse Eesti teadusliku geograafia rajaja Johannes Gabriel Granö uurimisreise Aasias, Olavi Granö, Paul Fogelbergi, Kalevi Rikkineni ja Kerkko Hakulineni tegevust Eesti suunal ning antakse lühiülevaade teadusloolase Allan Tiitta loomingust. Raamatu lõpus vaadeldakse laiemalt eelkõige Rootsis ja Soomes tuntud liri geograafi Anne Buttimeri tegevust Edgar Kanti pärandi viimisel tänapäeval valitsevasse ingliskeelsesesse teadusmaailma.

1940. aastal alanud pikk anneksioon katkestas Eesti maateadlaste sidemed Soomega. Kui Soome Maateaduse Selts (SMS) tähistas 1963. aastal oma 75. aastapäeva, saatsid õnnitluse ka Tartu ülikooli rektor Feodor Klement ja geograafiaosakonna juhataja Endel Varep. Tervituskirja lõpus avaldati lootust, et edaspidi tekivad sidemed uurimis-tegevuse alal. Selline lootus oli aga enneaegne.

Tõenäoliselt esimese Eesti geograafina käis veebruaris 1961 turismireisil Soomes Tartu kooliõpetaja Karmen Alber. Aprillis 1962 Soomes olnud Tartu ülikooli rahvakunstiansambelis oli mitu geograafiatudengit, kellest Arvo Kisperil tekkis Kotka linnakooli külastamisel

kirjavahetus sealse maateaduse õpetajaga. 1967. aastal kohtusid Tartu ülikooli geograafiaõppejõud Leo-Peeter Kullus, Ann Marksoo, Virma Murel ja Ants Raik Helsingi ülikoolis professor Leo Aarioga, kes tutvustas neile Soome kartograafia uusimat toodangut. 1968. aastal käis Eesti teadustöötajate turismirühmaga Soomes Ivar Arold, kes kohtus Eesti geograafide tegevusest huvitunud Soome Maateaduse Seltsi ajakirja Terra toimetaja Kerkko Hakulineniga. Tartust saatis Endel Varep sellekohase ülevaate, mis ilmus Terras 1969. aasta alguses. See oli esimene Eesti geograafi kirjutis Soomes pärast Teist maailmasõda.

Septembris 1971 tuli Tartusse Kerkko Hakulineni juhitud Helsingi noorgeograafide rühm, tuues kaasa uuemat kirjandust Soome kohta ja andes üle kutse Soome geograafiapäevadele. Vaatamata igal aastal saadetud kutsetele ühtki meie geograafi tollal Soome ei lastud. Juunis 1973 Tartusse jõudnud Soome Akadeemia esimehele Olavi Granöle näidati Jaan Eilarti juhendamisel valminud Andrus Ristkoki diplomitööd „Prof. J. G. Granö, tema teaduslik pärand ja selle rakendamismõimalusi maastike hindamisel“, kuid ühtki osa sellest koopiana Soome viia ei lubatud. 1. septembril 1977 külastas Matti Tikkaneni moodustatud Helsingi geograafide rühm meie ülikooli peahoonet ja vaatas avaaktust. Pärast jalutas suurem osa rühmast Vanemuise tänava geograafia (praegusse Granö) auditooriumi, kus tutvuti meie õppejõududega.

J. G. Granö 100. sünniaastapäeva puhul ilmus 1982 ajakirjas Eesti Loodus kuus kirjutist. Soomest saatsid kaastöö Pentti Aalto ja akadeemik Olavi Granö. Septembris 1983 käisid Olavi Granö, Aarre Heino ja Jorma Kytömäki ning 20 Turu ülikooli tudengit Tartus, kuid neid lubati vastu võtta mitte geograafia, vaid geoloogia auditooriumis. Juunis 1986 toimus Eesti Geograafia Seltsi ekskursioon Soome, kus kantsler Olavi Granö korraldas tutvumise Turu ülikooliga ja ringsõidu Turu saarestikus. Tagasiteel käidi Helsingis ülikooli geograafia osakonnas ja Nõukogude kultuurikeskuses. 26. augustil 1986 külastas Olavi Granö Tartut, kus kohtumisel rektor Arnold Koobiga hakati arutama koostööd. Tartu ja Turu ülikooli koostööleping sõlmiti järgmisel ehk 1987. aastal. 19.–28. maini 1988 oli Ott Kurs kutsutud külaline Soome Maateaduse Seltsi 100. aastapäeva

juubeliüritustel, kus tal avanes võimalus tutvuda tuntud geograafidega paarikümnest riigist. Eestikeelse ülikooli 70. aastapäeva pidulikul tähistamisel 1. detsembril 1989 promoveeriti Olavi Granö Tartu ülikooli geograafia audoktoriks.

Lisandusi Jaan Teemanti eluloole

ADDITIONS TO THE BIOGRAPHY OF JAAN TEEMANT

Mari-Leen Tammela

Neljakordse valitsusjuhi, ühiskonnategelase ja advokaadi Jaan Teemanti (1872–1941?) elu ja tegevuse uurija puutub kokku kahetise olukorraga. Ühest küljest on Jaan Teemanti panus maailmasõdade vahelise Eesti Vabariigi poliitilise ellu suur: ta oli peale valitsuste juhtimise mitme riigikogu koosseisu liige, pikaajegne põllumeeste erakonna juhtivtegelane ja suunas aastaid põllumeeste erakonna Läänemaa osakonna tööd. Samal ajal on Jaan Teemant vähetuntud riigivanem, kellest peale mõnede faktide väga palju ei teata. Siia lisandub asjaolu, et Jaan Teemant ei ole jätnud endast maha kirjallikku pärandit. Ta ei kirjutanud ei meenutusi ega ka erialaseid artikleid. Sellepärast kujundab Jaan Teemantist kirjutatud eluloo tema enese tegevuse kõrval paljuski just teiste kirjapandu.

Jaan Teemant oli pärit Läänemaalt. Ta sündis Karuse kihelkonnas Illustes Paatsalu vallamajas, kus tema isa Ado töötas vallakirjutaja ja vallakohtukirjutajana. Perekonnale oli omane tugev edasipüüdlik vaim. Ado Teemant tõusis mitmesse vallaametisse ning oli üldse esimese põlvkonna professionaalne vallakirjutaja ja rahvusliku liikumise tegelane, samuti ajalehe Sakala kirjasaatja. Püüd hariduse poole viis Jaan Teemanti õppima Tallinna linnakooli ja Hugo Treffneri gümnaasiumisse Tartus, sealt edasi Pärnu gümnaasiumisse. 1901. aastal lõpetas ta I järgu diplomiga Peterburi ülikooli õigusteaduskonna.

Erialast tööd alustas Jaan Teemant 20. sajandi algul Tallinnas kõigepealt eraadvokaadi, seejärel vandeadvokaadi abina. 1913. aastal sai temast vandeadvokaat, kellena ta töötas lühikeste vaheaegadega kuni 1940. aastani. 20. sajandi alguse Tallinnas hakkas Teemant osalema ka ühiskondlikus elus, olles muu hulgas 1901. aastal ajalehe Teataja asutajate ringis, ning juhtis aastatel 1903–1905 Estonia seltsi

tegevust. Jaan Teemanti poliitiline tegevus algas 1904. aastal, kui ta valiti Tallinna linnavalimistel eesti-vene blokis Tallinna linnavolikogu liikmeks. Laiemalt sai Teemanti nimi tuntuks 1905. aasta revolutsiooni ajal. Ta oli tõenäoliselt üks (kui mitte põhiline) ajalehe Teataja tüüpärgukirjaprojekti koostaja. Rahvajuhhi maine omandas ta sama aasta novembris, kui valiti Tartus kokku tulnud ülemaalise rahvaasemike kongressi juhatajaks. Kongressi lõhenemise järel sai Teemantist hulgaliste radikaalsete otsuste poolest tuntud aulakoosoleku juhataja. Just aulakoosoleku juhatamise tõttu pidi Teemant sarnaselt paljudele teistele 1905. aasta aktiivsetele tegelastele Eestist põgenema. Tema pagulus kujunes aga pikemaks, kui paljudel saatusekaaslastel, nii et pagulusest, vangistusest ja pagendusest pääses ta tagasi Tallinna alles 1912. aasta lõpus.

1917. aastal suundus Teemant taas aktiivselt poliitikasse, hoides seal algusest peale põllumeeste poole. See tähendas tema puhul kõigepealt seotust Eestimaa Talurahva Liiduga, seejärel tegevust Eesti Maarahva Liidus (Maaliit). Pärast partei reorganiseerimist Põllumeeste Kogudeks töötas Jaan Teemant selle liikmena ka Riigikogu II–V koosseisus, jäädes omal valikul kõrvale ainult esimese koosseisu tegevusest.

Jaan Teemant juhtis kokku nelja valitsuskabineti tööd. Aastail 1925–1927 töötas ühtejärge kolm Teemanti valitsust. Sel perioodil jõudsid lõpule peamiselt baltisakslastelt maareformiga võõrandatud maade eest tasu maksmise seaduse eeltööd ja seadus võeti parlamendis vastu. 1928. aastal kehtima hakanud uue rahaseaduse väljatöötamine toimus suuresti just Jaan Teemanti kolme valitsuse ajal rahaminister Leo Sepa eestvedamisel. Suurt tähelepanu pöördati raudteetranspordi arendamisele, rääkimata põllumajandusest. Teemanti neljanda valitsuskabineti töö jäi 1932. aastasse. Sellele vajutas oma selge pitseri majanduskriis, mis tõi kaasa mitmeid ebapopulaarseid otsuseid.

Jaan Teemantil olid suured teened Eesti õiguskorralduse ülesehitamisel. Ta rajas vabariigi prokuratuuri ja juhtis selle tegevust 1919. aasta kevadeni, olles riigiprokurör (tollase nimega Eesti Vabariigi prokurör) nii Vabadussõja alguskuudel kui ka Saaremaa mässu ajal. Riigiprokurörina juhtis ta ka mässu põhjuste väljaselgitamiseks moodustatud erakorralise uurimiskomisjoni tööd. Aastatel 1919–1925 töötas ta advokatuuri (Vannutatud Advokaatide Nõukogu) esimehena.

Teemanti pikaajagsed kogemused õiguselal leidsid täiendava väljundi 1939. aasta sügisel, kui ta nimetati Eesti Vabariigi valitsuse usaldusmeheks loodava Saksa Usaldusvalitsuse juures. Seoses saksa vähe-
musrahvuse Eestist lahkumisega oli vaja ümberasujatest mahajääva vara müügi ning võlgade ja kohustuste küsimusega tegelevat institutsiooni. Selleks loodigi Saksa Usaldusvalitsus Tallinna Saksa konsulaadi juures. Usaldusmees esindas usaldusvalitsuse juures Eesti riiki ning tal oli piiranguteta ligipääs usaldusvalitsuse asjaajamisele. Teemant asus uues ametis tööle 1939. aasta novembris ja tegutses usaldusmehena 1940. aasta juuli lõpuni.

Jaan Teemanti eluloos on jätkuvalt mitmeid valgeid laike, millest üks suuremaid on tema eluõhtu. Ta jagas paljude oma põlvkonna poliitikategelaste saatust: sattus nõukogude julgeoleku kүүisi, 1940. aasta juuli lõpus vahistati ja tema jäljed kaovad 1941. aasta kevadel. Viimane elumärk Teemantist pärineb 25. aprillist 1941 Tallinnast Patarei vanglast. Kaks kuud varem, 21. veebruaril 1941 oli Balti ringkonna NKVD vägede sõjatribunal arutanud Teemanti süüasja – selle sisuks oli eeskätt Vabadussõja-aegne prokuröriamet – ning mõistnud ta kümneks aastaks vangi. Teemant esitas otsuse peale kassatsiooni, kuid Nõukogude Liidu ülemkohtu sõjakolleegium jättis selle rahuldamata. 25. aprillil jõudis see teave ka Teemantini. Siit edasi on tema saatuse kohta mitmeid oletusi. On ka mitmeid kuulujutte, mis Jaan Teemantist ikkagi sai, kuid lõplik vastus senini puudub. Jääb loota, et tulevik annab sellele küsimusele vastuse.

Ilmunud: Mari-Leen Tammela. 2022. Jaan Teemant. Biograafia. (Riigivanemate sari). Tartu: Rahvusarhiiv.